

ЛИНГВИСТИКА

УДК 811.161.3

УСТАРЭЛЫЯ НАМНАЦЫІ АДЗЕННЯ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

канд. філал. навук, дац. С.М. СТРУКАВА (Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

Аналізуецца мікрагрупа ўстарэлых лексем сучаснай беларускай мовы з агульным родавым значэннем 'верхняе адзенне'.

Устарэлыя найменні адзення, нягледзячы на характэрныя для іх зніжаную актуальнасць і невыкарыстанне ў паўсядзённым актыўным ужытку, складаюць разам з тым жыццёва важны пласт лексікі сучаснай беларускай мовы. Асабліва шырока яны выкарыстоўваюцца ў мастацка-гістарычнай літаратуры з рознымі стылістычнымі мэтамі.

Разгледзім некаторыя з гэтых назваў з улікам комплексных дадзеных помнікаў пісьменнасці, лінгвагеаграфіі, этымалагічных звестак.

Кафтан (каптан) 'даўнейшая двухбортная мужчынская і жаночая верхняя адзежына з доўгімі поламі і падоўжанымі рукавамі': *Паміж двума мажнымі мужчынскімі постацямі доўга бачыў з храмавай вежы Відэвут спіну танклявага юнака ў барвовым каптане, які мільгаў з-пад шэрага ваўнянага карзна* (В. Іпатава. Залатая жрыца Ашвінаў);

Слова *кафтан* даўняга паходжання, у фанетычных варыянтах *кафтань*, *кавтань*, *кофтань* яно адзначаецца помнікамі старажытнарускай пісьменнасці са значэннямі 'верхняе адзенне, доўгае амаль да пят, з доўгімі рукавамі, з гузікамі і пятліцамі для зашпількі на перадзе', 'верхняе адзенне наогул': *А князи и бояря тогда въздѣвають но себя порткы, да сорочицу, да кавтань* (Срезн., I, 1200). Са значэннем 'звужаны і пакарочаны кафтан' ужывалася суб'ектыўна-ацэнная форма *кафтанець*: *Кафтанець короткой бархатъ Бурской на рудожолти шолкъ червчатъ да чорнь круги* (Срезн., I, 1200).

Шырокай ужывальнасцю характарызаваліся слова *кафтань* (*кавтань*, *кофтань*) і вытворныя ад яго ў старарускі перыяд. Назва *кафтань* абзначала 'верхняе мужчынскае адзенне рознага крою і прызначэння, пераважна доўгае (амаль да пят) адзенне, з доўгімі рукавамі': *Куплено ... платье кафтанъ суконной голубой нашивка шолковая, другой кафтанъ теплой кумачной, исподъ мерлуцатой бѣлой* (СРЯ, VII, 95). У сувязі з шырокай семантыкай гэтага слова (*кафтань* – адзенне рознага крою і прызначэння) і неабходнасцю канкрэтызаваць від адзення ўзнікала ўстойлівыя бівербальныя (неаднаслоўныя) найменні з атрыбутыўным кампанентам: *кафтанъ верхний* (*А на великомъ государѣ было платье бѣлое: кафтанъ верхней, камчатой китайской мелко травой, исподъ пупчотой соболей*), *кафтанъ исподний* (*исподний кафтанъ, камчатой же китайской, травной, большой руки, холодной*), *кафтанъ шубный* 'цёплае адзенне, кажушок' (*Портной гивечик шыл прикащыку старицу Александру шубу братскую да четыре кафтана шубных*), *кафтанья шуба* 'тс' (СРЯ, VII, 95).

Значэнне памяншальнасці, памяншальна-ўніжальнае значэнне ўласціва старарускім назвам *кафтаненко* 'памянш. да *кафтан*' (*Кафтан пупчотой, кафтаненко малое шито из лоскут<ь>я собол<ь>я воротникъ недособолей*), *кафтанець* 'звужаны і пакарочаны кафтан' (*Кафтанець короткой, бархатъ венединцкой*), *кафтанишко* (*кавтанишко, кофтанишко*) 'памянш.-ўніж. да *кафтан*' (Да рухляді-жъ: *кофтанишко суконное красное, подложено крашениною, кофтанишко сермяжное серо, епанчишко бѣлая*), *кафтанчикъ* 'памянш. да *кафтан*' (СРЯ, VII, 95).

Тагачаснае найменне асобы, якая прафесійна займалася шыццём кафтанаў – *кафтанникъ* (*кавтанникъ, кофтанникъ*): *А на судѣ были: дворской Фѣдоръ Родивоновъ да цоловалники Клетикъ кофтанникъ съ товарищи* (СРЯ, VII, 95). Вытворны прыметнік *кафтанниковъ* указваў на адносіны да гэтай асобы (там жа).

Кампанентам устойлівага выразу з'яўляўся дэрыват *кафтанный* (*ковтанный*) 'які мае адносіны да кафтана': *кафтанный рядъ* – 'месца, дзе прадаюць кафтаны' (СРЯ, VII, 96).

Заўважым, што ў старарускі перыяд існавала дыферэнцыяцыя знакавага (моўнага) выражэння сумежных па якой-небудзь прымеце паняццяў: змяня крытая павозка мела назву *каптанъ* (*каптана*), а прыметнік *каптанный* (*коптанный*) і *каптонный* (*каптонный*) адпаведнае значэнне – 'прызначаны для аблямоўкі зімай павозкі (каптаны)' (СРЯ, VII, 66).

У мове старабеларускай пісьменнасці фанетычнае аблічча лексічнай адзінкі *кафтан* вызначалася вар'іраваннем, што ў некаторай ступені можа быць растлумачана праблемай, звязанай з перадачай тука *ф* у запазычаных словах: *кафтанъ, каптанъ, кахтанъ, кофтанъ, кохтанъ*: *дяку моему Андрейцу кафтанъ тафты зеленое а копа грошей* (ГС, XV, 5).

У фанетычным афармленні *каптанъ* зафіксаваў гэту лексічную адзінку І.І. Насовіч у сваім «Словаре белорусского наречия» (1870): *Новый каптанъ надзъ квъ* (Нас., 229). Тут жа падае ён і

памяншальную форму *каптанчык* (*каптаник*): *Въ каптанчыкъ, якъ паничъ якій, надз'бвса; Въ каптаникъ прибрався* (Нас., 229).

У сучасных брэсцкіх гаворках слова *каптан* семантычна пашырылася і ўжываецца з наступнымі значэннямі: 'пінжак' (*Коля надзеў новы каптан*), 'кофта' (*Каптана бабе трэба пашыць*), 'касцюм' (*Наложы каптана, в люди ідэши*) (Дыялектны слоўнік Брэстчыны. - Мн., 1989. С. 87). На ўсходзе Магілёўшчыны сустракаецца больш правільная літаратурная форма слова - *кафтан*: *Дзядзька апрануў кафтан* (Бяльк., 224). Згодна даных «Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак» геаграфія слова *кафтан* - тэта Гродзеншчыны, заходняя частка Мінскай вобласці, Лепельскі раён Віцебскай вобласці (ЛІАБНГ, карта № 230).

Слова *кафтан* з'яўляецца даўнім запазычаннем беларускай мовы, крыніцай запазычання лічаць турэцкую мову (Булыка, Запаз.). Першая фіксацыя гэтага слова ў старабеларускай мове датуецца 1516 годам. У польскай мове *kaftan* адзначаецца ў помніках значна раней (з XV ст.). Таму можна ставіць пытанне, ці не з польскай крыніцы ўзятая непасрэдна беларускае слова, але тут не хапае дадатковых даных храналагічнага парадку (ЭСБМ, IV, 314),

У сучаснай беларускай літаратурнай мове *кафтан*, акрамя стылістычнага выкарыстання, ужываецца ў складзе ўстойлівага выразу рускага паходжання *трышкаў кафтан* - 'сітуацыя, калі ўстараненне адных недахопаў вядзе за сабой узнікненне іншых'. Выраз паходзіць ад назвы байкі (1815 г.) І.А. Крылова, у якой ідзе апавед пра Трышку, які для папраўкі прадзёртых локцяў кафтана абразаў яго рукавы, а каб надтачыць рукавы, абразаў полы (ОАСРЯ, 146).

Кунтуш 'кафтан': *Кунтуш - стары кармазінавы на круглых плячах Купцовых* (М. Калачынскі. Докшыцкі каравай.); *Ад усёй ранейшай велічы, побач з несмяротным кунтушам пана Яна, у пакоях з дзіравай падлогай застаўся старасвецкі рояль* (Я. Брыль. Мой родны кут); *Паны ў рознакаляровых кунтушах пры зброі, некаторыя ў напудраных парыках, расаджваліся наводле годнасці, рангу і чыну побач з панямі і паненкамі* (З. Бядуля. Салавей); *Даніла зараз у канторы сярод зялёных кунтушоў, мардастых, прагных гладышоў і рознай панскае пражоры* (Я. Колас. Рыбакова хата).

Суб'ектыўную ацэнку перадае памяншальна-ласкальная форма гэтага слова *кунтушык*: *Кунтушыкаў, каптурыкаў... наперлі нам сюды* (Я. Колас. Панская ласка); *Па Юраўскім праспекце пагульвалі з ціхім гонарам польскія панкі ў кунтушыках* (М. Гарэцкі. Віленскія камунары); *Асцярожней каля сцяны, бо кунтушык пазычаныі* (А. Вольскі. Несцерка).

Лексічная адзінка *кунтуш* (*кунтуш*) зафіксавана помнікамі старабеларускай пісьменнасці са значэннем 'кафтан з адкіднымі рукавамі': *купили на кунтушъ сукъна зеленого локтей шесть* (Матэрыялы картатэкі гістарычнага слоўніка беларускай мовы).

У старарускай мове з гэтым жа значэннем - 'верхняе адзенне накшталт кафтана з шырокімі адкіднымі рукавамі' - ужывалася фанетычна мадыфікаваная форма *кунтушь*: *Дано ис казны мещанину портному мастеру Фетки Иванову восьмь алтнъ две днги сшилъ он за тв днги намъБсникову хлопцу Фетки кунтушь новой под вишневымъ сукном* (СРЯ, VIII, 123).

Слова *кунтуш* 'доўгакрысы сурдут з крамнага сукна, верхняе адзенне' бытвала ў паўночна-ўсходніх гаворках XIX стагоддзя: *Коли кунтушь надз'бвъ, дакъ и панъ* (Нас., 259). Яго ведаюць іншыя славянскія мовы: руск. *кунтуш* (*кунтуши*) 'род верхняга мужчынскага адзення, часам падшытага футрам, са шнурамі, з адкіднымі рукавамі, польскі верхні кафтан', тулск., разанск., кастрэмск. *кунтуши* (*кундуши*) 'доўгае жаночае футра, крытае кітайкай', укр. *кунтуш*, польск. *kontusz*, чэшск. *kontuš*.

Адносна паходжання слова *кунтуш* існуе меркаванне, што яно запазычана ў старабеларускую мову на працягу XVII ст., магчымай крыніцай запазычання лічаць польскую мову, паколькі пасля заключэння Люблінскай уніі 1569 г. узмацніўся прыток польскіх магнатаў у Беларусь у сувязі з дазволам набываць землі ў межах Вялікага княства Літоўскага [1]. Што датычыць польскай мовы, то ў ёй слова *kontusz* было пашырана з XVI ст. у выніку ўвядзення венгерскай моды ў адзенні і даспехах (венг. *kóntós* 'адзенне').

У сучаснай беларускай мове лексема *кунтуш* аказалася па-за межамі актыўнага слоўнікавага саставу, уступіўшы месца сінанімічнай назве *пінжак*.

Сурдут (памянш.-ласк. *сурдуцік*) 'мужчынская двухбортная вопратка з доўгімі поламі, якая цесна аблягае цела': *Абодва ў дыхтоўных, на сто год, сурдутах шэрага колеру, абодва трошкі занураныя, абодва пышнаўсусыя, яны чымсьці нагадвалі камічных шляхцюкоў з карціны «Бітва пад Оришай»* (Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім); *Апрануты ён [Кастусь] быў у сурдуцік, у бэжавыя нанкавыя панталоны і запыленыя боцікі* (там жа).

Слова *сурдук* 'сурдут' і вытворныя ад яго шырока ўжываліся ў паўночна-ўсходніх гаворках XIX ст.: *сурдук* (*Не надз'бвай, паничъ, новага сурдука на дожджъ*); *сурдуцік* 'памянш. да *сурдут*' (*Новенькіі сурдуцік у панича*); *сурдучок* 'тс' (*Гляди не заплямъ сурдучка*); *сурдутный* 'сурдутны' (*Сурдутнае сукно*); *сурдучовый* 'тс' (*Сурдучовае сукно*) (Нас., 623 - 624). Форма суб'ектыўнай ацэнкі

сурдучина магла ўжывацца як у прамым значэнні ‘сурдучына’ (Сурдучина верцеюномъ стрехануць), так і ў пераносным ‘чалавек, які ходзіць у простым сурдуце’: *Эй ты, сурдучына, вернісь!* (Нас., 624).

Устарэлы характар набыла прымаўка з вытворным прыметнікам *сурдучковый*: *сурдучковый пань* ‘не вялікі гаспадзін, дробнапамесны’ (Нас., 624).

Лексічная адзінка *сурдук* ‘сурдут’ захавалася да нашага часу ў мінска-маладзечанскіх гаворках: *Сурдук новы апранае - хоць заўтра ў сваты* (МММГ. - Мн., 1977. - С. 108). У розных фанетычных мадыфікацыях яна існуе ў іншых мовах: руск. *сюртук*, народн. *сертук*, укр. *сертук*, польск. *surdut*, серб.-харв. *суртука*, алб. *surtuke*.

У рускую мову гэта слова прыйшло з французскай - фр. *surtout* ‘накідка, верхняе плацце’, фінальны зычны -к атрыманы ў выніку дысіміляцыі *m-t > m-k*. (Фасм., III, 823). Што датычыць беларускага *сурдут*, то магчыма яно пранікла з польскай мовы, аб чым сведчыць фанетычная блізкасць гэтай формы з польскай формай *surdut*.

Чуга ‘вузкі кафтан’: *Паўзверх кашулі пан Юры, па-мужску няспрытна, апрануў сына ў вузкую белую чугу, такую самую, як ў самога, толькі тканую серабрыстымі і бяклазалацістымі травамі* (Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім).

Слова *чуга* ‘вузкі кафтан’ адзначаецца ў помніках старажытнарускай пісьменнасці: *Чюга бархатъ Венецикой б'Ель.., подложена таетою зеленою* (Срезн., III, 1546).

У паўночна-ўсходніх беларускіх гаворках XIX ст., згодна даных І.І. Насовіча, бытвала фанетычна мадыфікаваная форма мужчынскага роду *чугай*, якая адрознівалася ад лексемы *чуга* і ў плане семантыкі, паколькі абазначала не вузкае, а даволі шырокае верхняе мужчынскае ці жаночае адзенне - армяк: *Нейдзи такъ легко, надзЕнь мой чугай* (Нас., 70).

Лексічная адзінка *чугай* ‘верхняе адзенне з саматканага сукна, якое адзяваецца на кажух ці пінжак’ вядома сучасным гаворкам усходняй часткі Магілёўшчыны: *Бацька надзеў у дарогу чугай. Надзень чугай на кажух, цяплей будзя* (Бяльк., 490).

Параўн. руск. *чуга* ‘доўгі кафтан’, курск. *чугай* - ‘тс’, зах., укр., *чу́га, чугай*, польск. *czuha, ciuha*.

Паходжанне слова звязваюць з турэцкім *сoна, сока* ‘сукно’, крымска-татарскім *сика* ‘сукно’, уйгурскім *сoгa* ‘адзенне’ (Фасм., IV, 377).

Карзно ‘плашч’: *Я [Стр] пакаштаваў салодкага жыцця і ўлады, калі простая чадзь схіляецца перад табою і цалуе край адзення, сказаў ён Жывене тоячы задавальнення ад залатканага карзна і шаўкавай кашулі, у якія быў апрануты* (В. Іпатава. Залатая жрыца Ашвінаў); *Усе моўчкі глядзелі ў бок брамы, на мошчаную каменнем дарожку, дзе шоргаючы ботамі, падбітымі сярэбранымі цвікамі, у чырвоным карзне, з-пад якога выглядала белая кашуля з золотым мулетам-змеевіком на грудзях, велічна ішоў Міндоўг* (В. Іпатава. Там жа). У тэксце гістарычнага рамана В. Іпатавай сустракаецца складаная намінацыя *карзно-плашч*: *...на кожным было то асяляпляльна-бліскачае, то высакароднаматавае багатае карзно-плашч, што замацоўваецца на плячы сярэбранай ці бронзавай фібулай* (В. Іпатава. Залатая жрыца Ашвінаў); *Толькі што прайшла Сёмуха, калі ў храм прыносілі зеляніну, вянкi з маладых красак, а ў селішчах плялі для самай прыгожай дзяўчыны карзно-плашч з зялёных галінак* (В. Іпатава. Залатая жрыца Ашвінаў).

Слова *карзно* ‘верхняе адзенне ў выглядзе пакрывала ці плашча, які накідваецца зверху і зашпільваецца на плячы’ даўняга паходжання. У фанетычных варыянтах *кързно, коръзно, кръзно, корозно* яно зафіксавана старажытнарускімі летапісамі (Лаўрэнцьеўскі, Іпацьеўскі і іншыя летапісы) (Срезн., I, 1404), формы *корзно, коръзно, корозно, корознь* - традыцыйныя ўжыванні ў помніках старарускай пісьменнасці: *И скочы же Володимеръ с коня, и покры и корзномъ, река кыяном. Братья моя! Не мозЕте створити зла, неубиите Игоря* (СРЯ, VII, 336).

Лексічная адзінка вядома многім славянскім мовам: руск. уст. *кoръзно, koръзень* ‘плашч з футравай апухай’, сярэднебалг. *кръзно*, серб.-цслав. *кръзно*, серб.-харв. *крзно*, ‘футра’, славен. *kr'zno* ‘скура, кушнерская скура, футра’, чэшск. *krzno* ‘кажушок’.

Паводле этымалагічных слоўнікаў славянскае слова запазычана з усходніх моў; параўн. сагдэйскае *kr'z'kh*, асецінскае *kaerc* ‘футра’, адкуль уйгурскае *kraža* ‘від адзення’ (Фасм., II, 327-328). Лічыцца, што са славянскіх моў запазычана старажытнаверхняемецкае *kur sina* ‘футравы кафтан’, якое паслужыла словаўтваральнай базай для новаверхняемецкага *kürschner* ‘кушнер, футроўшчык’; меркаванне аб супрацьлеглым накірунку запазычання памылковае.

Сфера выкарыстання слова *карзно* ў беларускай мове абмежавана мовай мастацкай літаратуры, дзе яно служыць стылістычным мэтам.

Бурка ‘від войлачнага плашча ў казакоў і каўказскіх народаў’: *Дзядзькава бурка, на якую на ўсе вочы глядзелі хлапчुकi наваколя, пахнула тытунём, як парадны мундзір* (Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім).

Слова *бурка* ‘бурка’ зафіксавана помнікамі старабеларускай пісьменнасці: *шуба куньга, ада-машкою чорною крыта, съ пугвицами; три камъки на золоте, а чотори бурки* (ГС, II, 253). З гэтым жа

значэннем функцыянавала яно ў старарускі перыяд: *У ямицка на возу досматривано: пара пистолетовъ съ олстрами, 2 войлока, два бурка черная* (СРЯ, I, 356).

Тэрыторыя пашырэння дадзенай намінацыі ў сучасных беларускіх гаворках (па даных «Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак», карта № 232) - брэсцкія, гродзенскія гаворкі, спарадычна гаворкі Віцебскай вобласці (Браслаўскі, Шаркаўшчынскі, Глыбоцкі, Міёрскі раёны), асобныя гаворкі Магілёўскай (Горацкі раён, в. Старакожаўка), Мінскай (Лагойскі раён, в. Гайна) абласцей. Семантыка гэтага слова мае лакальна абумоўлены характар. Так, у паўночна-заходніх беларускіх гаворках *бурка* - 'доўгая і самацканая вопратка з башлыком, якая надзяваецца паверх кажуха' (*Суконныя буркі шылі ад дажджу накладалі, як ездзілі на конях; Буркі з каўняром і башлыком шылі; Бурка з сукна ў адну столку шыта, надзявалі на начлег ці ў дарогу; Бурка — доўгая світа* (СПЗБ, I, 243)), у тураўскіх гаворках - 'шырокая доўгая адзежына з башлыком' (*Бурку шылі з сукна* (ТС, I, 95)), у брэсцкіх гаворках - 'ватоўка, даўжэйшая за звычайную' (*Бурка - вэльмы нэповоротная адзежа, алэ позыч з іздыты по сіно* (Брэст., 26)), у мінска-маладзечанскіх гаворках *бурка паўсукенкова* - 'верхняя кароткая мужчынская вопратка з самацканага сукна' (*Пад дождж бурку шкада надзець* (МММГ. - Мн., 1970. С. 25)). У гродзенскіх гаворках *буркай* называюць мужчынскую вопратку з брызенту (ЭСБМ, 1,417).

Лексічная адзінка адзначаецца ў суседніх рускай і ўкраінскай мовах: руск. *бурка*, укр. *бурка*. Адносна яе паходжання існуе некалькі версій. Адно этымалагі тлумачаць слова як вытворнае ад *буры* ('бурая вопратка'). Іншыя разглядаюць як запазычанне з усходніх моў (Міклашыч, Гараеў, Локач: < перс. *bārka* 'плячо') або з венгерскай мовы ці цюркскіх моў (Дзмітрыеў: з венгерскай *burok* (ЭСМБ, I, 417). А. Булыка лічыць, што беларускае *бурка* паходзіць з польскага *burka*, якое ў сваю чаргу запазычана з турэцкага (Булыка, Запав.).

Бурнос. Паясняюць значэнні гэтага віду адзення наступныя прыклады з твораў мастацкай літаратуры:

'дзявочы плашч': *Цётка Хіма аддала Галі яшчэ свой дзявочы бурнос. Праўда, ён быў старасвецкі, але цёплы* (Р. Сабаленка. Незамужняя ўдава);

'плашч з башлыком': *Фельчар стаў апранаццаў доўгі карычневага сукна свайскай работы бурнос з башлыком* (П. Пестрак. Сустрэнемся на барыкадах); *Хутаўся ён у руды з башлыком бурнос, з-пад якога вытыркаліся вострыя каленкі...* (А. Асіпенка. Вогненны азімут);

'плашч, які надзявалі на кажух': *Ён падняўся, надзеў пару - бурнос з кажухом - і выйшаў на двор* (П. Броўка. Калі зліваюцца рэкі).

У мове мастацкай літаратуры адзначаюцца выпадкі пераноснага ўжывання гэтага слова: *На палях балявала восень у туманавым шэрым бурносе* (М. Хведаровіч. На сваім парозе); *Беларусь апранута была ў пажарышчны бурнос паўстанняў* (З. Бядуля. З сказаў буры і віхоры).

Назва верхняга адзення *бурное* была распаўсюджана ў канцы XIX - пачатку XX стагоддзя ў радзе паведаў Гродзенскай вобласці [2] і абазначала плашч, пашыты з тканін хатняга ці фабрычнага вырабаў, рознага колеру і гатунку. У 20-х гадах XX стагоддзя яно зафіксавана на Віцебшчыне М.І. Каспяровічам са значэннем 'від паліто, часам вышытага' (Краёвы слоўнік. - Віцебск, 1927).

«Лексічным атласам беларускіх народных гаворак» арэал пашырэння гэтай назвы акрэсліваецца ў межах паўночна-заходніх гаворак: на захад ад лініі Віцебск - Мінск, часткова падпадаюць сюды асобныя раёны Магілёўскай (Горацкі раён, в. Старакожаўка), Брэсцкай (Ляхавіцкі раён, в. Тухавічы) абласцей (ЛАБНГ, IV, карта № 231). У паўночна-заходняй частцы Беларусі *бурное* - назва полісемантычная: 1) 'традыцыйная верхняя мужчынская вопратка з дамацканага сукна' (*Бурнос з сівога пераважна сукна шылі; Бурнос з чыстай шэрсці, дліны, як пальто, палаценцам падвязвалі; Бурнос шылі пат талю, на падкладцы*) 2) 'бурка, вопратка з башлыком' (*Бурносы ткалі з чыстага сукна, з капіонам*); 3) 'традыцыйная верхняя жаночая вопратка з дамацканага сукна' (*Бурносы доўгія і кароткія былі, як світка* (СПЗБ, I, 244).

У гродзенскіх гаворках бытуюць фанетычна-акцэнтныя варыянты: *бурнос* 'вялікі мужчынскі кажух; доўгая вопратка з дамацканага сукна і г.д.' і *бурнас* 'доўгае суконнае адзенне' (Сцяшкovic Т.Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці. - Мн., 1983).

Акрамя адзначанай тэрыторыі лексема *бурное* мае пашырэнне на Палессі, дзе абазначае 'мужчынскую доўгую вопратку', 'армяк, бурку' (ЯнковаТ. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны. - Мн., 1982), 'вялікі мужчынскі кажух', 'доўгае адзенне, якое апранаюць на світку, кажух' (Лексіка Палесся. - М., 1968).

Ва ўкраінскіх палескіх гаворках *бурнос* - 'зімовая жаночая вопратка' (Лисенко П.С. Слоўнік поліських говарів. - Київ, 1974).

У некаторых рускіх гаворках *бурнус* - 'накідка і верхняе адзенне рознага віду, мужчынскае і жаночае, быццам па арабскім узору пашытае' (Даль, I, 143).

У шэрагу славянскіх моў аналізуемая намінацыя ўжываецца як актыўная лексічная адзінка: польскай (*burnus, bornus, burmus, burno, burnos, burdus*), чэшскай, славацкай (*burnus* 'від зімовай

вопраткі), сербскахарвацкай (*бурнус*) мовах. У сучасных рускай і украінскай мовах, як і ў беларускай мове, яна належыць да пасіўнай лексікі: руск. *бурнус* ‘плашч з капюшонам’, укр. *бурнус*, *бурнус*.

Шляхі пранікнення слова *бурнос* у рускую мову дакладна не вызначаны, паводле М. Фасмера, яно запазычана з арабскага *burnus* ‘шырокі плашч’ або праз французскае *bournus*, або праз турэцкае *burnus*, *burnuz* ‘лёгка шарсцяны плашч’ (Фасм., I, 419). Беларускае *бурное*, магчыма, запазычана з польскага *burnos*. Гэту версію падмацоўвае той факт, што беларускім гаворкам вядома і другая паланізаваная форма гэтага слова з націскам на першым складзе *бурнас* (параўн. польск. *burnus*, *burnos*). Адсутнасць слова *бурнос* у помніках старажытнарускай і старабеларускай пісьменнасці дае падставу некаторым лінгвістам меркаваць, што ў беларускай мове яно з’яўляецца познім запазычаннем.

Выхаду з актыўнага ўжытку слова *бурное* у беларускай мове, відавочна, пасадзейнічала ўжыванне побач з ім сінанімічнай лексемы *плашч*.

Венгерка ‘куртка’: *На поясе, што ладна перахватваў яго зялёную венгерку, вісеў доўгі медны рог* (Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім); ‘куртка з нашытымі папярочнымі шнурамі’: *На салдатах былі чорныя венгеркі і чорныя шапкі* (М. Лынькоў; ТСМБ, I, 476).

Заслугоўвае ўвагі той факт, што ў старарускі перыяд слова *венгерка* абазначала ‘пішчаль венгерскай работы’: *2 пары венгерокъ, стволы вороненые, на стволахъ по три мЕсто золочено, замки колесные, ложе съ костми и съ раковины. Венгерка жъ винтованная, стволь б’Блой, ложе съ костми. Цена пяти венгеркам 10 р.* (СРЯ, II, 72).

Пачынаючы з XIX ст. намінацыі *ангерка*, *інгерка*, выкарыстоўваюцца беларусамі для абазначэння жаночага паліто з купленага сукна [3].

Са значэннем ‘доўгае жаночае паліто з даматканага сукна’ лексема *венгерка* і яе фанетычная разнавіднасць *ангерка* традыцыйна захоўваецца ў сучасных паўночна-заходніх гаворках: *Даўней венгеркі шьлі, машастам кругом аблямаваны былі - і падол, і рукава, жанчыны насілі; Ангерка - доўга, як паліто [жаночае], з белага сукна сваей работы* (СПЗГ, I, 296). У гэтых жа гаворках сустракаецца ўстарэлая намінацыя з эпентэтычным (устаўным) складам *аленгерка* ‘венгерка (жаночае паліто)’: *Некалі аленгерка была на патклатцы, доўга, шарсцяна, з свайго сукна, з кішэнямі, стойка, як у мундуры, да касцёла накладалі* (СПЗГ, I, 77).

На ўсходняй Магілёўшчыне *ангерка* служыць абазначэннем кароткай адзежыны на ваце: *Надзень ангерку, або зьмерзьніш!* (Бальк., 53). Кароткую вопратку з саматканага сукна называюць *ангеркай* у мінска-маладзечанскіх гаворках: *Гэтыя ангеркі даўней насілі і цяпер носяць* (МММГ. - Мн., 1970. С. 14).

Лексічная намінацыя *ангерка* ‘кароткае жаночае паліто ці доўгая кофта на ваце’ вядома рускім смаленскім гаворкам. Са значэннем ‘цёплая жаночая вопратка’ адзначаецца яна ў гаворках Літвы: *angērka, ingērka, ungērka, lingērka, algerka*. Семантыка літоўскіх слоў указвае на магчымасць (але не неабходнасць) сувязі беларускіх і літоўскіх слоў.

На думку этымолагаў, слова *ангерка* ва ўсходнеславянскія і літоўскую мову пранікла з польскай, апошняй уласцівы літаратурная і дыялектныя формы гэтага слова: *węgiarka* ‘верхняя шляхецкая вопратка’, дыял. (*j)atjg'erka* ‘кафтан ці паліто на ваце’ (ЭСМБ, I, 112).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове лексічная адзінка *венгерка* з’яўляецца полісемнай і акрамя ўстарэлага лексічнага значэння ‘куртка; паліто’ абазначае таксама ‘бальны танец, запазычаны ў венграў’, ‘пашыраны сорт сліў фіялетавага колеру’ (ТСМБ, I, 476).

Рубок ‘тонкае жаночае адзенне накішталт другой кашулі’: *У белым рубку да лытак, з доўгімі, ледзь не да каленаў, распушчанымі валасамі, яна пагойдвалася ў сінім небе, вышэй за ўсіх* (Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім).

Лексічная адзінка з чыстай асновай *рубь* ужывалася ў старажытнарускай мове са значэннямі ‘кавалак, абрываек тканіны’ (*Растерзавіше ризы ея и рубы препоясавіше*), ‘бядняцкае адзенне* (*Ты же облачишиися и ходиши въ паволоцъ Б и въ коунахъ, а оубогыи рюба не имать на телеси*) (Срезн., III, 184). Існавала тут вытворная намінацыя *рубшце* ‘лядашчае адзенне, лахманы’: *Въ тЕхъ яслЕхъ положень бысть Христось Богъ нашъ, повить въ рубшца* (Срезн., III, 182).

Слова *рубь* зафіксавана І.І. Насовічам у паўночна-ўсходніх беларускіх гаворках са значэннямі ‘тоўстае адзенне’ (*Руба сухого не осталось на цЕлЕ*), ‘грубы рубец у шытве’ (*Рубы въ сорочцЕ рЕжуцца*) (Нас., 568).

Рубы ‘усякае адзенне’ з’яўлялася кампанентам устойлівага выразу: *Уси свое рубы собрала до купы*** (Нас., 568).

У сучасных гаворках паўночна-заходняй часткі Беларусі ўжываюцца аднакаранёвыя лексемы, якія мэтазгодна разглядаць як дэрываты ад старажытнага слова *рубь*: *рубіна* ‘адзежына’ (*Адну рубіну згубіла і ні знаю, што*), *рубіначка* ‘памянш. да рубіна’ (*Пасля вайны ні адной рубіначкі ні асталося, пераменухі не*

* У гэтым значэнні слова ўжывалася галоўным чынам у множным ліку *-рубы*.

** Купа - ‘куча, збор чаго-небудзь’.

было), *рубіць* ‘падшываць адзенне’ (*Шоў машина рубіла*), *рубчына* крав. ‘рубец у адзенні’ (*Лілі ў дошч, а як прыйшлі дамоў, то рубчыны німа сухой*) (СПЗГ, IV, 309). Гэтым жа гаворкам вядомы ўстойлівы выраз са словам *рубінка*: *змокнуць да рубінкі*, г.зн. ‘прамокнуць да ніткі’ (СПЗГ, IV, 309).

Параўн. руск. *руб* ‘грубае адзенне, лахманы, руба ‘тс’, *рубаха*, *рубішце*, укр. *руб* ‘рубец’, балг. *рѣб* ‘шляк, край’, *рѣбя* ‘падрубліваю, раблю аблямоўку’, серб.-харв. *рѣб* ‘шляк, шоў’, славен, *rób* ‘шляк, тканіна, простая рубаха; чэш., славац. *rub* ‘спод, шляк’, *rubás* ‘саван, жаночая кашуля’, польск. *raqb* ‘рубец’, мн. *raqby* ‘шляк, край, спод тканіны’, в.-луж., н.-луж. *rub* ‘грубая тканіна; саван, адзенне’ (Фасм., III, 510).

Этымалагі збліжаюць слова з латышскімі *ruobs* ‘зарубка’, *ruóbit* ‘рабіць зарубкі’, літоўскімі *rumba* ‘зарубка на дрэве, аблямоўка, шырокі шляк’, *aprumba* ‘зарубцоўвацца’, *rumbioti*, *rumbiuju* ‘падрубліваць’, *rembėti* ‘атрымоўваць шрамы, пакрывацца рубцамі’ (Фасм., III, 510). Спрабуюць устанавіць сувязь таксама са старажытнаверхнямецкім *rant* (*t*) ‘умбон шчыта, край шчыта’, старажытнаісландскім *rond* ‘край канта, край шчыта’, старажытнаверхнямецкім *ramft*, сярэдневерхнямецкім *ranft* ‘рамка, край’. Неверагодна роднасць з сярэдневерхнямецкім *rumpf*, *тулава*, нідэрландскім *romp* (Фасм., III, 510).

На падставе праведзенага аналізу адзначым, што выкарыстанне ўстарэлых намінацый у творах мастацкай літаратуры перш за ўсё звязана з неабходнасцю стварыць праўдзівую знешнюю характарыстыку персанажаў у адпаведнасці з апісваемай эпохай, паказаць іх сацыяльнае становішча, прыналежнасць да пэўных сацыяльных груп (параўн. *рубы* і *сурдут*, *кафтан*, *кунтуш*). Сфера функцыянавання большай часткі прааналізаваных намінацый (за невялікім выключэннем - *карзно*) выходзіць за межы аўтарскага кантэксту: як традыцыйныя намінацыі з рознай ступенню ўстарэласці яны захоўваюцца мясцовымі гаворкамі.

ЛІТАРАТУРА

1. Лябёдка Г.В. Да пытання аб лексічных архаізмах у беларускай мове // Беларуская мова. - Вып. V. - Мн., 1977.-С. 68.
2. Беларускае народнае адзенне. - Мн., 1975. - С. 68.
3. Молчанова Л.А. Матэрыяльная культура беларусов. - Мн., 1968.

СКАРАЧЭННІ

Брэст. - Дыялектны слоўнік Брэстчыны. - Мн., 1989; **Бяльк.** - Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. - Мн., 1970; **ГС** - Гістарычны слоўнік беларускай мовы. - Мн., 1983. - Т. II; 1986. - Т. V; **Запаз.** - Булыка А.М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. - Мн., 1972; **ЛАБНГ** - Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: У 5 т. Т. 4. - Мн., 1997; **МММГ** - Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак. - Мн., 1970, 1977; **Нас.** - Насовіч І.І. Слоўнік беларускай мовы. - Мн., 1983; **ОЭСРЯ** - Опыт этимологического словаря русского языка. - М., 1987; **СПЗГ** - Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй часткі Беларусі і яе пагранічча: У 5 т. Т. I. - Мн., 1979; **Срезн.** - Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка: В 3 т. - М., 1989; **СРЯ** - Словарь русского языка XI - XVII вв. - М., 1975. - Вып. I, II; 1980. - Вып. VII; 1981. - Вып. VIII; **ТС** - Тураўскі слоўнік: У 5 т. Т. I. - Мн., 1982; **ТСБМ** - Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Т. I. - Мн., 1977; **Фасм.** - Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. - М., 1986. - Т. I; 1987 - Т. III, IV; **ЭСБМ** - Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. - Мн., 1987. - Т. I; 1988. - Т. IV.